

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ HISTORY OF MEDICINE

Ο «Νόμος» της Ιπποκρατικής Συλλογής Ερμηνεία και σύγχρονες προεκτάσεις

Ο «Νόμος» αποτελεί ένα από τα περίπου 60 έργα που συνθέτουν την Ιπποκρατική Συλλογή και έχει ηθικό και ευρύτερα φιλοσοφικό χαρακτήρα. Στην παρούσα μελέτη επιχειρείται αρχικά μια ερμηνεία του αρχαίου κειμένου. Στον «Νόμο» αναγνωρίζεται η σπουδαιότητα της ιατρικής τέχνης. Όμως, αναφέρεται ότι οι αμαθείς «ιατροί» και οι αδαείς κριτές τους πλήττουν το κύρος της ιατρικής τέχνης. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι δεν υπάρχουν θεσμοθετημένοι κανόνες από την πολιτεία βάσει των οποίων θα επιβάλλονται πρόστιμα στους αγύρτες ιατρούς. Για να μπορέσει κάποιος να γίνει γνώστης της Ιατρικής και κατ' επέκταση να την ασκεί ορθά πρέπει να πληροί τις εξής προϋποθέσεις: φυσική κλίση, κατάλληλη εκπαίδευση και έναρξη αυτής από την παιδική ηλικία, ευνοϊκό περιβάλλον, φιλοπονία και διάθεση χρόνου. Μόνο όταν αποκτήσει την αληθινή γνώση θα αποκαλυφθεί η θεία πραγματικότητα. Ακολουθώντας, στην παρούσα μελέτη, θέματα όπως η ιατρική εκπαίδευση, το ιατρικό δίκαιο, η ιατρική επιστήμη, που αναδεικνύονται στο αρχαίο κείμενο, σχολιάζονται αναφορικά με τις σύγχρονες τους προεκτάσεις.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο «Νόμος» αποτελεί ένα από τα περίπου 60 έργα που φέρουν ως συγγραφέα το όνομα του μεγάλου Έλληνα ιατρού της αρχαιότητας, του Ιπποκράτη.¹ Τα έργα αυτά που συνιστούν τη λεγόμενη Ιπποκρατική Συλλογή (*Corpus Hippocraticum*)² παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για το επίπεδο της ιατρικής σκέψης και πρακτικής του αρχαίου ελληνικού κόσμου, κυρίως της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. Η μελέτη των αρχαίων ελληνικών κειμένων της Ιπποκρατικής Συλλογής από τη φιλολογία και την ιστορία της Ιατρικής στηρίζεται στη δεκάτομη έκδοση (1839–1861) του Émile Littré, η οποία θεωρείται και η πληρέστερη των νεότερων χρόνων.³ Ήδη από την αρχαιότητα είχε διατυπωθεί η άποψη ότι δεν έχουν τον ίδιο συγγραφέα όλα τα έργα που αποδίδονται στον Ιπποκράτη. Σύγχρονοι μελετητές συνεχίζουν να εκφράζουν τον προβληματισμό τους και την αβεβαιότητα ως προς το αν οι πραγματείες της συλλογής μπορούν να αποδοθούν στον Ιπποκράτη ή στους πνευματικούς του, της Ιατρικής Σχολής της Κω, επιγόνους,

ενώ για μερικά έργα έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι μπορεί να έχουν γραφεί από εκπροσώπους της Ιατρικής Σχολής της Κνίδου.⁴ Ο «Νόμος», κείμενο ολιγόστιχο αλλά πυκνό νοηματικά, ανήκει στα έργα της συλλογής και διακατέχεται γενικά από το ίδιο πνεύμα με αυτά, που έχουν ηθικό και ευρύτερα φιλοσοφικό χαρακτήρα, με ιδιαίτερα στοιχεία διαχρονικότητας. Επικεντρώνεται νοηματικά στις προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται για να κατορθώσει κάποιος να γίνει κάτοχος της ιατρικής τέχνης. Με βάση το αρχαίο κείμενο και τις διαθέσιμες αποδόσεις στη νεοελληνική γλώσσα^{5,6} επιχειρείται μια ερμηνευτική προσέγγιση του έργου με αντίστοιχο σχολιασμό θεματικών προεκτάσεων στη σημερινή εποχή.

2. ΕΡΜΗΝΕΙΑ

2.1. Περιληπτική θεώρηση του περιεχομένου

Η ιατρική τέχνη αναγνωρίζεται ως σπουδαία. Όμως, το γεγονός ότι την ασκούν και αποκαλούμενοι ιατροί δίχως

ΑΡΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ 2018, 35(5):698–705
ARCHIVES OF HELLENIC MEDICINE 2018, 35(5):698–705

Χ. Κανακάρης,¹
Τ. Νικολοπούλου,²
Ρ. Χατζηκυριάκου¹

¹Αιματολογικό Τμήμα, Εργαστηριακός Τομέας, Νοσοκομειακή Μονάδα «Σισμανόγλειο», Γενικό Νοσοκομείο Αττικής «Σισμανόγλειο-Αμαλία Φλέμιγκ», Μαρούσι
²Α' Παθολογική Κλινική, Γενικό Νοσοκομείο Αθηνών «Γ. Γεννηματάς», Αθήνα

The “Law” of the Hippocratic Collection: interpretation and modern extensions

Abstract at the end of the article

Λέξεις ευρετηρίου

Ιατρική εκπαίδευση
Ιατρική επιστήμη
Ιατρικό δίκαιο
«Νόμος» Ιπποκρατικής Συλλογής

Υποβλήθηκε 9.11.2017
Εγκρίθηκε 29.11.2017

την απαραίτητη γνώση έχει οδηγήσει στην απώλεια της υπόληψής της. Αυτό οφείλεται στην ανυπαρξία νόμων με βάση τους οποίους θα τιμωρούνται οι αγύρτες «ιατροί». Πρωτίστως βέβαια, δεν είναι ηθικά επιτρεπτό κάποιος να ασκεί αυτή τη σπουδαία τέχνη αν δεν πληροί κάποια θεμελιώδη προαπαιτούμενα που σχετίζονται με την ιδιοσυγκρασία του, την προσήλωσή του στην τέχνη και την κατάλληλη εκπαίδευση. Αυτός είναι ο δρόμος που θα οδηγήσει στην πραγματική γνώση της Ιατρικής, η οποία και αποκαλύπτει έναν ιερό και θαυμαστό κόσμο.

2.2. Ο τίτλος του έργου

Ένα ερώτημα που γεννάται στον αναγνώστη είναι για ποιον λόγο το έργο φέρει τον τίτλο «Νόμος». Στη λέξη νόμος (εκ του νέμω) δίνεται στην προκειμένη περίπτωση η ερμηνεία του καθιερωμένου, του εθίμου, της συνήθειας, της διάταξης.⁷ Συνεπώς, από τη μία πλευρά στέκεται ερμηνευτικά αυτό το οποίο συνηθίζεται να συμβαίνει και από την άλλη πλευρά ο κανόνας που διευθετεί, που βάζει σε τάξη καταστάσεις. Στον «Νόμο» της Ιπποκρατικής Συλλογής παρουσιάζονται και οι δύο αυτές εννοιολογικές αποχρώσεις. Τα κατά τα ειωθότα συμβαίνοντα έχουν σχέση με την αναφορά των συνθηκών εκείνων που πλήττουν το κύρος της Ιατρικής, ενώ η κανονιστική ερμηνευτική διάσταση, που έχει και δεοντολογικό χαρακτήρα, αφορά στις προϋποθέσεις οι οποίες πρέπει να πληρούνται, ώστε η άσκηση της ιατρικής τέχνης να βασίζεται στην επιστήμη και στην αρετή του ιατρού.

2.3. Επιμέρους θεματικές προσεγγίσεις

2.3.1. Η διάκριση της ιατρικής τέχνης. Το έργο αρχίζει με τη διαπίστωση του συγγραφέα ότι η Ιατρική είναι από όλες τις τέχνες η πλέον επιφανής («*Ἰητρικὴ τεχνῶν μὲν πασῶν ἐστὶν ἐπιφανεστάτη*»⁸). Αυτή η διαπίστωση δεν φαίνεται να έχει σκοπό να υποτιμήσει τα λοιπά επιτηδεύματα, όταν μάλιστα το έργο τους αποτελεί προσφορά προς το κοινωνικό σύνολο και λειτουργεί προς όφελος της συλλογικότητας. Φαίνεται ότι το σημείο που οδηγεί στην παραπάνω διάκριση είναι η αυτονόητη παραδοχή ότι η Ιατρική ασχολείται με την απόκτηση και τη διατήρηση του αγαθού της υγείας και με την καταπολέμηση των οδυνηρών για τον άνθρωπο συμπτωμάτων των διαφόρων νόσων. Έτσι, ο άνθρωπος μέσα στο πλαίσιο της υγείας, που αποτελεί την επιδίωξη της Ιατρικής, μπορεί να ξετιλίξει τη δημιουργικότητά του ανεμπόδιστα, ως επιτηδεύματις να κερδίσει τα προς το ζην, να σχεδιάσει και να επιτύχει τους στόχους που τον ικανοποιούν και να γευτεί την ευζωία. Προϋπόθεση της ευημερίας είναι η υγεία και την υγεία υπηρετεί η Ιατρική.

2.3.2. Οι πραγματικοί ιατροί. Το ζήτημα της ύπαρξης πραγματικού ιατρού τίθεται ήδη κατά την κλασική εποχή μέσα από το κείμενο. Είναι φανερό ότι η κοινωνική αντίληψη ταυτίζει τον πραγματικό ιατρό με τον καλό ιατρό. Ο καλός ιατρός δεν μπορεί παρά να έχει ακολουθήσει μια διαδικασία μύησης στην τέχνη από άτομα πεπειραμένα, που κατέχουν σε βάθος το αντικείμενο. Οι επιτυχίες που έχει ο ιατρός στην αντιμετώπιση των νόσων σχετίζονται με τη γνώση την οποία έχει αποκτήσει. Η ανάγκη μιας μορφής μαθητείας εκφράστηκε με την πλέον συστηματική μελέτη της διαγνωστικής και της θεραπευτικής προσέγγισης μέσα από τις διάφορες Ιατρικές Σχολές που διαμορφώθηκαν τα αρχαία χρόνια. Στους «χώρους» αυτούς, παρατηρήθηκε μια προσεκτική σπουδή και διερεύνηση των ιατρικών δεδομένων που είχε αποκομίσει η εμπειρία διαφόρων ιατρών μέσα στον χρόνο και μια ακόλουθη εκλογικευμένη εξαγωγή συμπερασμάτων. Το εν λόγω σύστημα σπουδής της ιατρικής τέχνης μέσα από τις Σχολές προσέφερε τη διαθέσιμη και απαραίτητη γνώση για να μπορέσει κάποιος να γίνει καλός ιατρός την εποχή εκείνη.

2.3.3. Οι ψευτοιατροί. Όποιος δεν είχε ακολουθήσει τη δέουσα εκπαιδευτική διαδικασία ήταν αμαθής, αγύρτης, τσαρλατάνος. Ο καθένας μπορούσε να αυτοπαρουσιαστεί, να αυτοανακηρυχθεί ως ιατρός και να εφαρμόζει την όποια, αμφισβητούμενης φυσικά εγκυρότητας, ιαματική πρακτική θεωρούσε αποτελεσματική. Προφανώς, αυτή η πρακτική θα ήταν κακή, μιας και δεν στηριζόταν σε κάποια ειδική παιδεία και δεν είχε τα ίδια αποτελέσματα με εκείνα των σπουδαγμένων. Διαφορετικά, δεν θα υπήρχε και κανένας ουσιαστικός λόγος διάκρισης. Οι ψευτοιατροί λειτουργούσαν αυθαίρετα με ερμηνείες που δεν ανάγονται στη λογική συνεπαγωγή αλλά σε δεισιδαιμονίες, εθιμικές, φιλοσοφικές και υπερφυσικές αντιλήψεις.

Και εδώ χρησιμοποιείται μια μεταφορά λαμβάνοντας έμπνευση από το αρχαίο ελληνικό θέατρο. Οι ψευτοιατροί αναφέρεται ότι προσιδιάζουν με τα πρόσωπα που μετέχουν σε βωβούς ρόλους στις αρχαίες τραγωδίες, με άτομα δηλαδή που η συμβολή τους στο έργο είναι δευτερεύουσα ή και ασήμαντη. Παρ' όλο λοιπόν που οι κομπάρσοι δεν χρειάζονται υποκριτικές γνώσεις για να ανταποκριθούν στον ρόλο που τους δίνεται στο έργο, έχουν όμως εμφάνιση, ένδυση και προσωπείο όπως έχουν και οι ηθοποιοί, αν και ηθοποιοί δεν είναι. Η θέση των πραγματικών ιατρών εδώ είναι αντίστοιχη με εκείνη των πραγματικών ηθοποιών που γνωρίζουν την τέχνη τους και διαδραματίζουν βασικό ρόλο στην τραγωδία. Συνεπώς, την εμφάνιση και το όνομα του ιατρού πολλοί ενδέχεται να έχουν, όμως λίγοι είναι αυτοί οι οποίοι μπορεί να θεωρηθούν, με τις γνώσεις που κατέχουν, πραγματικοί ιατροί. Το «φαινεσθαι» μπορεί να εξαπατά και

δεν ισοδυναμεί με το «είναι», και αυτό διαφαίνεται από το αποτέλεσμα του έργου του καθενός.

Αξίζει να σημειωθεί ότι και σε άλλα έργα της Ιπποκρατικής Συλλογής παρατηρείται η ύπαρξη διάκρισης ανάμεσα στους πραγματικούς-άξιους ιατρούς και στους ψευτογιατρούς. Έτσι, αναφορά στους κακούς ιατρούς διαπιστώνεται για παράδειγμα και στα έργα «Περί αρχαίης Ιητρικής^{9,10}» και «Περί τέχνης¹¹».

2.3.4. Η υστέρηση της ιατρικής τέχνης. Αν και η πρώτη πρόταση του έργου εξυψώνει την ιατρική τέχνη, στη συνέχεια ακολουθεί μια θλιβερή διαπίστωση. Η Ιατρική υπολείπεται σε σχέση με τις άλλες τέχνες. Αυτό δεν οφείλεται στο αντικείμενό της, αλλά αφ' ενός στην παρουσία των ψευτογιατρών και αφ' ετέρου σε αυτούς που σπεύδουν να κατακρίνουν το ιατρικό έργο.

Οι κομπογιαννίτες με την κακή και ορθολογικά ανεδαφική πρακτική τους, που συνεπάγεται αρνητικά θεραπευτικά αποτελέσματα, είναι υπεύθυνοι για τη διάψευση της προσδοκίας και την εξανέμιση της ελπίδας των νοσούντων για αποκατάσταση της υγείας τους. Χάνεται η πίστη γενικότερα για το γεγονός ότι η ακολουθούμενη διαγνωστική θεώρηση και η εφαρμοζόμενη θεραπευτική πράξη μπορούν να δράσουν με αποτελεσματικό τρόπο. Η εν λόγω αίσθηση αναξιοπιστίας που δημιουργείται στους πολίτες απέναντι στους κακούς «ιατρούς» επεκτείνεται στην ίδια την Ιατρική ως σύστημα γνώσεων, πλήττοντάς την. Έτσι, διαμορφώνεται μια κοινωνική αντίληψη για την τέχνη της Ιατρικής, μειωτική και υποτιμητική.

Προς την ίδια κατεύθυνση υποβάθμισης του κύρους της Ιατρικής οδηγεί και η συνεπεία άγνοιας κριτική. Πρόκειται λοιπόν για την κρίση εκείνη η οποία είναι επιπόλαιη, αβασάνιστη και επιφανειακή, ακριβώς γιατί δεν στηρίζεται στη γνώση και στην εμπειρία του αντικειμένου. Άρα, δεν μπορεί να προσφέρει την αναγκαία τεκμηρίωση και θεμελίωση επί τη βάσει δεδομένων και, συνεπώς, δεν μπορεί να έχει κάποια βαρύτητα και αξιοπιστία. Αντίθετα, τα εύκολα σχόλια αποπροσανατολίζουν, παραπλανούν, απομακρύνουν τον κόσμο από την αλήθεια.

2.3.5. Το ατιμώρητο των ιατρών. Το αρχαίο κείμενο παρέχει την πληροφορία ότι την εποχή στην οποία αναφέρεται δεν υπήρχε ένα θεσμοθετημένο από τις πόλεις σύστημα κανόνων δικαίου που να αφορά στον τρόπο και στις συνέπειες άσκησης της ιατρικής τέχνης. Ο κάθε ιατρός, γνώστης ή μη, μπορούσε να εφαρμόζει αυθαίρετα θεραπείες δίχως κανέναν θεσμικό έλεγχο για τις ενδεχόμενες επιπτώσεις στους νοσούντες. Έτσι, σε κάθε αμαθή κακοπράκτη ιατρό, ελλείπει νομικού πλαισίου, δεν υπήρχε επιβολή χρηματικής ποινής ως τιμωρία («πρόστιμον»⁸). Το γεγονός της ατιμω-

ρησίας των αγυρτών, μιας και δεν υπήρχε περιορισμός της δράσης τους και της εσφαλμένης τους πρακτικής, στιγμάτιζε όλη την ιατρική τέχνη.

2.3.6. Ηθική αναισθησία. Η μόνη «τιμωρία» των ψευτογιατρών ήταν το κακό όνομα, η κακή φήμη («άδοξίης»⁸). Η εν λόγω όμως ενέργεια του κοινωνικού στιγματισμού δεν αποτελούσε πλήγμα γι' αυτούς. Η κοινωνική περιφρόνηση είχε γίνει ένα με τη ζωή τους και δεν τους άγγιζε. Συνέχιζαν να ασκούν ένα τόσο σημαντικό επάγγελμα με αυθαίρετο και δίχως σπουδή τρόπο, μην υπολογίζοντας τις επιβλαβείς συνέπειες των πράξεών τους. Όλη αυτή η διαφανόμενη απάθεια και η αναισθησία αφήνεται να εννοηθεί ότι είναι δηλωτική μιας συνείδησης η οποία δεν έχει ηθικά ερείσματα, που δεν εμφορείται από ηθικές αρχές και υψηλά ιδανικά. Και η πραγματική Ιατρική απάδει προς την ηθική αναισθησία.

2.3.7. Προϋποθέσεις για την πραγματική γνώση της Ιατρικής. Για να μπορέσει κάποιος να γνωρίσει σε βάθος την Ιατρική, να γίνει κάτοχος της πραγματικής ιατρικής γνώσης, ταιριάζοντας στο νου του τα αληθινά και αξιόπιστα δεδομένα και διαχωρίζοντάς τα από τα σφαλερά χρειάζεται να πληρούνται κάποιες αναγκαίες προϋποθέσεις. Αυτές αφορούν στη φύση του ατόμου («φύσιος»¹²), στην κατάλληλη του εκπαίδευση («διδασκαλίης»¹²), σε ένα ευμενές περιβάλλον («τόπου εύφμεος»¹²), στην έναρξη της εκπαιδευτικής διαδικασίας από την παιδική ηλικία («παιδομαθίης»¹²), στην αγάπη για εργασία («φιλοπονήης»¹²), στον χρόνο («χρόνου»¹²). Όλα αυτά τα απαιτούμενα λειτουργούν με συνεργατικό τρόπο για να οδηγήσουν στα βέλτιστα αποτελέσματα, στη διάπλαση του πραγματικού ιατρού.

Η φύση του κάθε ατόμου αποτελεί τη σωματική και την ψυχική του κράση. Αφορά στην πρώτη «ύλη» της υπόστασης του κάθε ατόμου, στη δυναμική των ικανοτήτων που αυτή φέρει. Είναι αυτή η οποία θα συναντήσει το «εξωτερικό» περιβάλλον και θα αλληλεπιδράσει μαζί του. Η φύση μπορεί να μην είναι ευνοϊκή για τη διαμόρφωση του ιατρού. Αυτό μπορεί να σχετίζεται είτε με κάποια μορφή ανασταλτικής, για τη σπουδή και την άσκηση της Ιατρικής, αναπηρίας είτε με αρνητική ψυχική προδιάθεση ως προς το θεωρητικό αντικείμενο και την εφαρμογή του. Αν η φύση είναι ευνοϊκή, μπορεί να οδηγήσει στο καλύτερο αποτέλεσμα δεχόμενη τα οφέλη της διδασκαλίας. Αντίθετα, αν η φύση δεν είναι πρόσφορη τότε είναι κενός λόγος η αναφορά άλλων απαραίτητων προϋποθέσεων («κενὰ πάντα»¹²). Γι' αυτό και η φυσική κλίση παρομοιάζεται με το χωράφι, το οποίο, αν είναι χέρσο, δεν θα αναπτύξει στους κόλπους του τα φυτά.

Η κατάλληλη εκπαίδευση περιλαμβάνει αφ' ενός την παροχή από τους δασκάλους στους μαθητές του αναγκαίου πληροφοριακού υλικού που διαμορφώνει τη θεωρητική κατάρτιση στο αντικείμενο και αφ' ετέρου την καλλιέργεια

της επιδεξιότητας την οποία απαιτεί η άσκηση της Ιατρικής. Ο τρόπος που επιτυγχάνεται η γόνιμη διδασκαλία εμπεριέχει τα χαρίσματα του δασκάλου: γνώση του αντικειμένου, μεταδοτικότητα, μεθοδικότητα στη διδασχή, ηθική συνείδηση. Τα διδάγματα των δασκάλων αποτελούν τους σπόρους που θα πέσουν στο χωράφι και αν αυτά είναι καλά, είναι γόνιμη και η σπορά.

Το ευνοϊκό περιβάλλον μπορεί να περιλαμβάνει διάφορα χαρακτηριστικά που βοηθούν στην εκπαιδευτική διαδικασία. Τέτοια μπορεί να αφορούν για παράδειγμα στον τόπο, ως κέντρο διεξαγωγής της διδασκαλίας, η οποία χαρακτηρίζεται από το ιδιαίτερο πνεύμα ιατρικής θεώρησης-προσέγγισης που διακατέχει μια Ιατρική Σχολή, ή στις κοινωνικές-θρησκευτικές-φιλοσοφικές αντιλήψεις της κοινότητας των ανθρώπων, οι οποίες διαμορφώνουν ένα γόνιμο κλίμα ιδεολογικών ερεθισμάτων, χρήσιμων στην ευρύτερη παιδεία που έχει ανάγκη ο υπό διαμόρφωση ιατρός. Γι' αυτό και τα εν λόγω χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι λειτουργούν με τόσο σημαντικό τρόπο όπως η «τροφή» που δίνει ο αέρας στα φυτά για να μπορέσουν να αναπτυχθούν.

Η διδασκαλία είναι ανάγκη να αρχίζει ήδη από την παιδική ηλικία, όπως και η σπορά στο χωράφι πρέπει να γίνεται την κατάλληλη στιγμή. Πρόκειται για μια προκαταρκτική εκπαίδευση που σκοπό έχει να θέσει τις βάσεις πάνω στις οποίες θα σταθούν εξειδικευμένες γνώσεις στα μετέπειτα χρόνια. Αφορά, δηλαδή, στην παροχή βασικής παιδείας που βοηθά το παιδί να αποκτήσει μια πρώτη εικόνα για τον κόσμο, να δεχθεί ολόπλευρα πνευματικά ερεθίσματα μέσα σε ένα πνεύμα σύννεσης, να μάθει να σκέπτεται με λογικό τρόπο, να διερευνά τα διάφορα ζητήματα και να επιχειρεί να δίνει λύσεις (στην κλασική Αθήνα, η εκπαίδευση των παιδιών περιλάμβανε κατά βάση τη φυσική αγωγή, τη μουσική, την ποίηση, τη γραμματική μόρφωση και τα μαθηματικά¹³). Η ειδικότερη μάθηση της Ιατρικής, ακολούθως, θα μπορεί να συναντήσει αυτό το αρχικό πνευματικό δυναμικό και να καταστεί ουσιαστική και αποτελεσματική.

Η φιλοπονία δηλώνει την αφοσίωση στην ιατρική τέχνη. Είναι σαν την απαραίτητη εργασία φροντίδας που χρειάζεται το έδαφος το οποίο καλλιεργείται. Ο ιατρός που εργάζεται με προθυμία γιατί αγαπά την επιστήμη του δεν υπολογίζει τον κόπο τον οποίο καταβάλλει και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει κατά τη μάθηση και την άσκηση της Ιατρικής. Με εντατική εργασία και αυταπάρνηση προσπαθεί να γίνει καλύτερος και να προσφέρει περισσότερα. Με αυτόν τον τρόπο είναι προσηλωμένος σε έναν υψηλό ηθικό σκοπό. Η εργατικότητά του κατά βάθος είναι έκφραση της αγάπης του για τον ίδιο τον άνθρωπο.

Η κατάκτηση της Ιατρικής απαιτεί χρόνο. Ο χρόνος χρειάζεται αρχικά, στην ιατρική εκπαίδευση, η οποία πρέπει,

όπως αναφέρθηκε, να αρχίζει ήδη ως βασική παιδεία από την παιδική ηλικία. Ο μαθητευόμενος επιπλέον απαιτείται να είναι επιμελής αφιερώνοντας πολύ χρόνο στη μελέτη, έτσι ώστε η μάθηση να καταστεί τελικά μέρος της φύσης του («έμφυσιωθείσα»¹²) για να αποδώσει καρπούς. Αυτό σημαίνει ότι η μάθηση θα είναι μια συνεχής διαδικασία και θα ακολουθεί τον ιατρό σε όλη του τη σταδιοδρομία. Με αυτόν τον τρόπο υποδηλώνεται ότι η ιατρική γνώση είναι ένα συνεχές ζητούμενο και ότι η προσπάθεια να κατακτηθεί δεν μπορεί να έχει τέλος. Ο χρόνος επιπρόσθετα επιτρέπει να συσσωρευτούν οι γνώσεις, όχι μόνο αυτές της θεωρητικής εκπαίδευσης αλλά και εκείνες που ως βιώματα προέρχονται από την ίδια την άσκηση της Ιατρικής, από τη διάδραση την οποία αναπτύσσει η σχέση ιατρού και ασθενούς.

Τελικά, μέσα στην πάροδο του χρόνου η φύση θα φανερώσει τον χαρακτήρα της, η ποιότητα και η έγκαιρη έναρξη της διδασκαλίας θα αναδείξουν τα οφέλη τους στην ιατρική πρακτική, η επίδραση του ευνοϊκού περιβάλλοντος θα αποκαλύψει το γόνιμο πνεύμα της παιδείας και η εργατικότητα θα εκφράσει την ανθρωπιστική της διάσταση.

2.3.8. *Εμπέδωση εμπιστοσύνης.* Όλα τα προαναφερθέντα απαιτούμενα, όταν συντρέχουν, οδηγούν στην απόκτηση της γνήσιας και αληθούς γνώσης και αυτό συνιστά την οφειλόμενη προσφορά προς την Ιατρική, καθώς ο μύστης με τη συνολική του παιδεία σέβεται, προστατεύει, προάγει και, τελικά, τιμά την τέχνη του. Αυτή είναι η κατάλληλη περίοδος, κατά την οποία ο ιατρός οφείλει να επισκέπτεται τις διάφορες πόλεις ως περιοδευτής¹⁴ για να προσφέρει τις υπηρεσίες του, να δίνει συμβουλές για θέματα υγείας, να διαγιγνώσκει ασθένειες και να θεραπεύει με έγκυρο και επιστημονικό τρόπο τους νοσούντες. Και είναι ο συγκεκριμένος τρόπος που θα κάνει τον κόσμο να πειστεί ότι ο άνθρωπος ο οποίος παρουσιάζεται μπροστά του ως ιατρός για να τον βοηθήσει δεν είναι στα λόγια, κατ' όνομα μόνο, ιατρός, επειδή θέλησε αυθαίρετα να χρησιμοποιεί αυτόν τον προσδιορισμό. Τουναντίον, πρόκειται για έναν πραγματικό ιατρό που την ιδιότητά του την επαληθεύει με το καθημερινό του έργο, με τις πολύτιμες υπηρεσίες του. Αυτή η επιβεβαίωση είναι που αναπτύσσει μια σχέση εμπιστοσύνης μεταξύ του ιατρού και του ασθενούς (ο ασθενής να επιθυμεί την εκμυστήρευση στον ιατρό του χρήσιμων για τη διάγνωση και τη θεραπεία του προσωπικών πληροφοριών και να τηρεί πιστά τις ιατρικές συμβουλές και την προτεινόμενη θεραπεία) ή της κοινωνίας συνολικότερα (στο πλαίσιο αποδοχής της αξιοπιστίας της Ιατρικής), η οποία είναι αναγκαία για να είναι σε θέση ο ιατρός να ασκήσει το έργο του με τον βέλτιστο τρόπο. Κι έτσι η ιατρική τέχνη μπορεί πλέον να αναγνωριστεί δίκαια ως «έπιφανεστάτη» για τη σοβαρότητά της, την εγκυρότητά της και την αποστολή της.

2.3.9. *Η απειρία.* Η απειρία δηλώνει την ανεπαρκή γνώση του αντικειμένου. Παρ' όλα αυτά, μπορεί να δημιουργεί την ψευδαίσθηση στον ιατρό ότι είναι κάτοχος της τέχνης που ασκεί, ότι είναι επαίων. Έτσι, θα διατηρεί και θα φυλάττει αυτήν την κατάσταση ανεπάρκειας σαν να πρόκειται για κάτι πολύτιμο. Όμως, η ψευδαίσθησή του θα αντικρίσει την πραγματικότητα. Η απειρία ως «κακός θησαυρός και κακόν κειμήλιον»¹⁵ είναι επιβλαβής για τον ιατρό που τη φέρει, αλλά και για το έργο του. Δεν προσφέρει εκείνο το αίσθημα ευχαρίστησης και ικανοποίησης ως αντίδωρο, μιας και το αποτέλεσμα από την ακολουθούμενη κακή ιατρική πρακτική δεν θα είναι το επιθυμητό και μπορεί να είναι και επιζήμιο για τον ασθενή. Η άγνοια, από τη μια πλευρά, είναι που τρέφει τη δειλία, έναν φοβικό δισταγμό στη λήψη καίριων και ορθών αποφάσεων. Είναι οι στιγμές που φανερώνεται η αμηχανία του ιατρού μπροστά στον νοσούντα και κατ' επέκταση η αδυναμία του να αντιμετωπίσει και να διαχειριστεί ένα περιστατικό. Από την άλλη πλευρά, η μερική γνώση μπορεί να οδηγεί τον ιατρό να λειτουργεί επιπόλαια, απερίσκεπτα, απρόσεκτα, ριψοκίνδυνα και αλλαζονικά ενδεχομένως, πέρα δηλαδή από τα όρια που θα του έθετε η συνείδηση του γνωστικού του κενού. Ο ιατρός με την εν λόγω στάση αποδεικνύει πόσο απέχει από το υψηλό επίπεδο δεξιοτήτων που προσφέρει η ολοκληρωμένη και άρτια κατάρτιση στην ιατρική τέχνη.

2.3.10. *Η επιστήμη και η δοξασία.* Η προσωπική πεποίθηση, η γνώμη («δόξα»¹⁵) που διατυπώνεται από ένα άτομο έχει διαφορετική βαρύτητα από την επιστημονική θέση. Η πρώτη μπορεί να κινείται στην αυθαιρεσία, να διαμορφώνεται από υποκειμενικές αντιλήψεις, να χαρακτηρίζεται από εθμικές επιρροές, να μην έχει υποστεί τη βάσανο της κριτικής, να εξυπηρετεί ιδιοτελείς σκοπιμότητες. Γι' αυτό, είναι αποπροσανατολιστική και οδηγεί στην άγνοια των πραγμάτων. Κατ' αντίθεση, η επιστημονική θεώρηση στέκεται σε γερά θεμέλια που διαμόρφωσε μια αυστηρά ορθολογική μεθοδολογία. Η επιστήμη κινείται με την παρατήρηση και τη λογική συνεπαγωγή και έχει ανάγκη την κριτική στάση και τη διαλεκτική επειδή έχει ως μόνο στόχο την εύρεση της αλήθειας, της πραγματικής γνώσης. Επομένως, μια προσέγγιση στη μελέτη ενός ζητήματος που αξιολογείται ως σοβαρή και υπολογίσιμη πρέπει να διακατέχεται από το επιστημονικό πνεύμα και όχι από τον έωλο χαρακτήρα μιας υποκειμενικής άποψης.

2.3.11. *Ο ιερός κόσμος της γνώσης.* Η αληθής γνώση στα διάφορα αντικείμενα του επιστητού λογίζεται ιερή γιατί αλλάζει τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται τον κόσμο γύρω του, αποκαλύπτοντας πτυχές της θαυμαστής πραγματικότητας που ήταν άγνωστες, σκοτεινές και απρόσιτες. Η ίδια η νέα πραγματικότητα που αναδύεται στον πεπαιδευμένο νου σχετίζεται με το θείο, το εξαίσιο

και προκαλεί δέος. Ο ιερός χαρακτήρας της πραγματικής γνώσης και της αποκάλυψης που αυτή συνεπάγεται διακατέχει και τον ίδιο τον μνημένο στην επιστήμη, ο οποίος πλέον εμπνέει σεβασμό. Οι αμύητοι στην επιστήμη δεν διακατέχονται από το εν λόγω προνόμιο της διανοητικής μεταλλαγής και της αποκάλυψης που προσφέρει η γνώση. Δεν μπορούν παρά να κινούνται στα αδιέξοδα μονοπάτια της άγνοιας. Μόλις όμως ολοκληρώσουν τη διαδικασία εκμάθησης και σπουδής της επιστήμης θα έχουν δικαιωματικά κερδίσει τα ευεργετήματα που προσφέρει αυτή.

3. ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ «ΝΟΜΟΥ»

3.1. Ιατρικό δίκαιο

Όπως αναφέρθηκε, ο συγγραφέας του «Νόμου» παρέχει την πληροφορία για το ότι η πόλη, η οργανωμένη κοινωνία δεν είχε ορίσει κάποια χρηματική ποινή ως τιμωρία στους αμαθείς και αμόρφωτους ιατρούς. Κατ' επέκταση, δεν υπήρχε κάποιο δημόσιο κανονιστικό πλαίσιο-νομικό καθεστώς που να ρυθμίζει ζητήματα τα οποία ανέκυπταν από την κακή, ανορθόδοξη και αναποτελεσματική ιατρική πρακτική, που εκτός από το γεγονός ότι έθετε σε μεγαλύτερη ταλαιπωρία αλλά και σε κίνδυνο τη ζωή του ασθενούς, αποτελούσε και πλήγμα για το κύρος της ιατρικής τέχνης. Έτσι, αυτή η αναφορά αποκτά έναν χαρακτήρα συγκρατημένης διαμαρτυρίας αλλά και ενός έμμεσου αιτήματος για την αλλαγή του υφιστάμενου καθεστώτος ανομίας.

Στη σύγχρονη εποχή, μέσω της μακραίωνης εξέλιξης του δικαίου, ένα σύνολο νόμων έχει θεσπιστεί από την πολιτεία που αφορούν στο ιατρικό επάγγελμα και συνιστούν το λεγόμενο Ιατρικό Δίκαιο. Η ιατρική πράξη πλέον υπέχει ευθύνη απέναντι στο δικαϊκό σύστημα. Η εν λόγω ευθύνη μπορεί να διακριθεί σε ποινική (όταν με πράξεις ή παραλείψεις ο ιατρός παραβιάζει διάταξη του Ποινικού Κώδικα), σε αστική (όταν με πράξεις ή παραλείψεις ο ιατρός παραβιάζει διάταξη του Αστικού Κώδικα) και σε πειθαρχική (όταν ο ιατρός παραβιάζει διατάξεις του νόμου, τον Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας, τους κανονισμούς και τις αποφάσεις των ιατρικών συλλόγων). Συνολικά, αυτό το πλαίσιο των θεσμοθετημένων από την πολιτεία κανονισμών, που έχουν νομική ισχύ, τιμωρούν τους παραβάτες, προστατεύουν το κοινωνικό σύνολο από τυχόν εγκληματικές ιατρικές πράξεις ή παραλείψεις, αποζημιώνουν τους ιδιώτες οι οποίοι υπέστησαν βλάβη από κακή άσκηση της Ιατρικής και προφυλάσσουν το κύρος και την αξιοπρέπεια του ιατρικού επαγγέλματος. Συνεπώς, η αρχική αναγνώριση, από τα αρχαία χρόνια, της αναγκαιότητας ύπαρξης κανόνων βάσει των οποίων θα καθορίζεται η επιβολή προστίμου στους επικίνδυνους κομπογιαννίτες εξελίχθηκε στη διαμόρφωση

ενός εξειδικευμένου δικαίου για το ιατρικό επάγγελμα. Μάλιστα, στη σύγχρονη εποχή το Ιατρικό Δίκαιο, μπροστά στη διαχρονική ανάγκη προστασίας του κοινωνικού συνόλου, υπολογίζει και τα αποτελέσματα της έρευνας της Ιατρικής Ηθικής, κλάδου της φιλοσοφίας επιφορτισμένου με τη μελέτη και την έρευνα των σύνθετων και καινοφανών ηθικών ζητημάτων που προκύπτουν από τη ραγδαία ανάπτυξη των επιστημών υγείας και της τεχνολογίας.

3.2. Ιατρική εκπαίδευση

Ο «Νόμος» προβάλλει την αναγκαιότητα της κατάλληλης διδασκαλίας και του ευνοϊκού περιβάλλοντος για να μπορέσει κάποιος με έγκυρο τρόπο να γίνει κάτοχος της ιατρικής τέχνης. Με την πάροδο των ιστορικών χρόνων, ο χαρακτήρας εκπαίδευσης της Ιατρικής από την αρχαία Ελλάδα, κατά την κλασική και την ελληνιστική περίοδο, μέχρι και τη σημερινή εποχή μεταβλήθηκε.

Αρχικά, στην αρχαία Ελλάδα, η διδασκαλία και η μάθηση της ιατρικής τεχνικής ήταν περιχαρακωμένη σε στενό οικογενειακό κύκλο. Αργότερα, αυτός ο κύκλος διευρύνθηκε και η Ιατρική ως τέχνη διδασκόταν από τον εκπαιδευτή σε μαθητές που μπορούσαν να μην ανήκουν στην οικογένειά του. Οι γνώσεις του καθοδηγητή-«διδασκάλου» στηρίζονταν στην ατομική του εμπειρία. Οι καλοί και αναγνωρισμένοι ιατροί –η καλή φήμη ήταν κριτήριο αξιοσύνης– προσέλκυαν γύρω τους άτομα που επιθυμούσαν να μάθουν την ιατρική τέχνη ή να τη βελτιώσουν. Έτσι, οι υπάρχουσες γνώσεις μεταδίδονταν, νέα δεδομένα καταγράφονταν, οι εμπειρίες κοινωνούνταν. Η συμπόρευση των ιατρών με κοινές αντιλήψεις, θεωρήσεις και δόγματα, σε σχέση με την άσκηση της Ιατρικής, διαμόρφωσε το πνεύμα που χαρακτήριζε τις λεγόμενες Ιατρικές Σχολές της αρχαιότητας¹⁶ (όπως της Κω, της Κνίδου κ.ά.). Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι δεν υπήρχε κάποια θεσμική επικύρωση για τη σπουδή αυτή, ούτε ακολούθως επίσημη επαγγελματική αναγνώριση.^{17,18}

Στη σύγχρονη εποχή, η ιατρική επιστήμη διδάσκεται πλέον με συστηματικό και οργανωμένο τρόπο σε εκπαιδευτικά ανώτατα ιδρύματα, τα πανεπιστήμια, μέσα στα οποία εντάσσονται οι Ιατρικές Σχολές. Η βασική σπουδή της ιατρικής επιστήμης περιλαμβάνει μαθήματα από τις θετικές επιστήμες, τις βασικές ιατρικές επιστήμες, τις διάφορες ιατρικές ειδικότητες, ενώ σημαντικότερη θέση καταλαμβάνει και η κλινική άσκηση στον νοσοκομειακό χώρο. Κατά τη διδασκαλία, ο σπουδαστής γνωρίζει το ευρύ και αναπτυσσόμενο αντικείμενο της Ιατρικής Ηθικής, τα θεμέλια του οποίου έθεσαν έργα της Ιπποκρατικής Συλλογής, εκφράζοντας το πνεύμα της Ιατρικής Σχολής της Κω. Με την ολοκλήρωση των βασικών –προπτυχιακών– σπουδών και τη λήψη του πτυχίου ο εκπαιδευόμενος λαμβάνει επίσημα την ιδιότητα του ιατρού.

Στη συνέχεια, ο ιατρός μπορεί να ειδικευτεί σε μια ιατρική ειδικότητα εργαζόμενος στο νοσοκομείο, ενώ παρέχεται και η δυνατότητα για περαιτέρω σπουδές μεταπτυχιακού επιπέδου και έρευνας στα πανεπιστήμια. Στα στάδια αυτά της επιστημονικής του πορείας ο εκπαιδευόμενος στην Ιατρική αξιολογείται για τη γνώση που λαμβάνει. Η εκπαίδευσή του συνεχίζεται και μετά την ειδικουσή του σε έναν τομέα. Ενημερώνεται συνεχώς για τις νέες εξελίξεις που φέρει η ιατρική έρευνα και μετέχει και ο ίδιος σε επιστημονικές εκδηλώσεις συνεχιζόμενης εκπαίδευσης, προσφέροντας στην κοινότητα τα δικά του πορίσματα από την εμπειρία του ή τη δική του έρευνα. Η αναζήτηση της έγκυρης γνώσης είναι συνεχής, αναγκαία και ηθικά επιβεβλημένη για την άσκηση του ιατρικού λειτουργήματος.

3.3. Ιατρική επιστήμη

Στο αρχαίο κείμενο, η επιστήμη αναφέρεται ως αντιδιαστολή της προσωπικής γνώμης και ως το αντικείμενο της μύησης που αποκαλύπτει τα «*ιέρα πρήγματα*».¹⁹ Ερμηνευτικά, η λέξη επιστήμη (εκ του επ-ίσταμαι²⁰) δηλώνει εκείνη τη γνώση που στέκεται πάνω σε γερά θεμέλια. Τα γερά θεμέλια προσφέρει η μεθοδολογία που ακολουθείται και γι' αυτό η γνώση η οποία προσφέρεται θεωρείται αξιόπιστη, αληθής. Συνεπώς, η επιστήμη αποτελεί την αξιόπιστη γνώση και τον τρόπο που ακολουθείται για να φθάσει κάποιος σε αυτήν τη γνώση. Το ορόσημο της Ιπποκρατικής Ιατρικής έγκειται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι αποδεσμεύτηκε βαθμιαία από τον θεοκρατικό, μαγικό και υπερφυσικό χαρακτήρα της μέχρι τότε ιατρικής πρακτικής και στο ότι ακολούθησε μια ορθολογική μεθοδολογία, η οποία εμπεριείχε την παρατήρηση, την καταγραφή των δεδομένων, τη σύγκριση, την επαγωγή. Τα εν λόγω χαρακτηριστικά θεωρούνται το πρωτόλειο του επιστημονικού τρόπου σκέψης στην Ιατρική.

Μέσα από μια διαδικασία συλλογής πλήθους νέων γνώσεων και με τη συμβολή διαφόρων άλλων κλάδων μελέτης του επιστητού (όπως της Φυσικής, της Χημείας, της Βιολογίας, της Τεχνολογίας κ.ά.) η Ιατρική εξελίχθηκε και έλαβε τη σημερινή της μορφή. Η εξέλιξη της ιατρικής μεθοδολογίας διατήρησε το θεμέλιο της ορθολογιστικής προσέγγισης, η οποία βέβαια αναβαθμίστηκε, εμπλουτίστηκε και απέκτησε νέα εργαλεία, όπως για παράδειγμα αυτά της Επιδημιολογίας και της Στατιστικής. Στον Νόμο της Ιπποκρατικής Συλλογής, η ατομική δοξασία, η «αυθεντία» της ατομικής εμπειρίας στηλιτεύεται για την αφερεγγυότητά της, για την αναποτελεσματικότητά της ως πηγή γνώσης και ιατρικής απόφασης, επειδή δεν διαθέτει πειστήρια εγκυρότητας, κινούμενη στον απομονωμένο της χώρο. Κατ' αντίθεση, η επιστήμη διαθέτει εκείνη τη συλλογική εμπειρία της ορθολογιστικής μεθοδολογίας. Η σύγχρονη ιατρική

επιστημονολογία, όταν εκφράζεται και με τη βασισμένη σε ενδείξεις Ιατρική (evidence based medicine), θεωρεί ότι η γνώμη των ειδικών ως μόνο μέσο λήψης κλινικών αποφάσεων αποτελεί ένδειξη μικρής ισχύος. Στην αναθεωρημένη της μορφή, η βασισμένη σε ενδείξεις Ιατρική εμπεριέχει τη συμμετοχή των κλινικών ικανοτήτων του ιατρού (στις οποίες εντάσσονται η πείρα, οι σπουδές, το διανοητικό επίπεδο), των ενδείξεων που προκύπτουν από την κλινική έρευνα, των προτιμήσεων και της συμπεριφοράς του ασθενούς, της κλινικής κατάστασης του ασθενούς και των συνθηκών κάτω από τις οποίες προκύπτει αυτή.²⁰ Σε ένα πολύπλοκο συστημικό φαινόμενο όπως είναι ο ανθρώπινος οργανισμός, ο πολυεπίπεδος υπολογισμός των δεδομένων για τη λήψη ιατρικών αποφάσεων κατέστη πλέον επιβεβλημένος.

4. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο «Νόμος» αποτελεί ένα σημαντικό έργο της Ιπποκρα-

τικής Συλλογής. Αναφέρει στοιχεία ιστορικής σημασίας για τα ήθη που επικρατούσαν στην ελληνική αρχαιότητα σχετικά με το ιατρικό επάγγελμα και παραθέτει τις αναγκαίες προϋποθέσεις, οι οποίες απαιτούνται ώστε να ευοδωθεί η σωστή κατάρτιση στην ιατρική τέχνη. Η απόκτηση αξιόπιστης γνώσης της Ιατρικής αποτελεί ηθικό χρέος των μελλοντικών ιατρών. Παράλληλα, η προβληματική που δύναται να αναπτυχθεί μέσα από το έργο μπορεί να βοηθήσει στο να αντιμετωπιστούν τα σχετικά με τη μύηση στην ιατρική επιστήμη κακώς κείμενα. Εκτός από την προηγηθείσα προσπάθεια απόδοσης μιας ερμηνευτικής πρότασης για το αρχαίο κείμενο, σχολιάστηκε η διαμόρφωση του ιατρικού δικαίου, καθώς και η εικόνα της ιατρικής εκπαίδευσης και της ιατρικής επιστήμης στον σύγχρονο κόσμο ως προέκταση των αναφορών του «Νόμου». Αυτή η παρακαταθήκη της αρχαίας ελληνικής γραμματείας εκτείνει τον γονιμοποιό της λόγο στη σύγχρονη εποχή. Είναι ηθικό χρέος να της δίνεται βήμα.

ABSTRACT

The "Law" of the Hippocratic Collection: interpretation and modern extensions

C. KANAKARIS,¹ T. NIKOLOPOULOU,² R. CHATZIKIRIAKOU¹

¹Department of Hematology, Laboratory Section, "Sismanoglio" Hospital Unit, "Sismanoglio-Amalia Fleming" General Hospital of Attica, Marousi, Greece, ²First Department of Internal Medicine, "G. Gennimatas" General Hospital of Athens, Athens, Greece

Archives of Hellenic Medicine 2018, 35(5):698–705

The "Law", which is one of about 60 works that comprise the Hippocratic Collection, is moral and broadly philosophical in character. Here an initial attempt is made to interpret the ancient text. The "Law" recognizes the importance of medical art, but it is reported that the ignorant "doctors" and their inexperienced judges impaired the validity of medical art. This was due to the fact that there were no regulations enacted by the state on the basis of which fines would be imposed on unqualified doctors (charlatans). It was stated that in order to be an expert in medicine, and therefore to practise the medical art properly, the following conditions must be fulfilled: Physical inclination, appropriate education, education starting from childhood, favorable environment, love for work, and time. Only when real knowledge is acquired, the holy reality will be revealed. Arising from these precepts, the present paper discusses issues such as medical education, medical law and medical science that are highlighted in the ancient text, with comments on their modern extensions.

Key words: "Law" of the Hippocratic Collection, Medical education, Medical law, Medical science

Βιβλιογραφία

1. ΛΥΠΟΥΡΛΗΣ Δ. *Ιπποκράτης: Ιατρική θεωρία και πράξη, ιατρικά θέματα*. 2η έκδοση. Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2001:17–31
2. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΛΕΤΡΑ Ε, ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗ Θ. Η μακροβιότητα των ιπποκρατικών εκδόσεων. Στο: Χριστοπούλου-Αλετρά Ε (Επιμ.) *Εισαγωγή στην Ιπποκρατική Ιατρική. Ειδικά θέματα*. Ιατρικές Εκδόσεις Σιώκης, Θεσσαλονίκη, 2002:117–118
3. ΛΥΠΟΥΡΛΗΣ Δ. *Ιατρική στην αρχαία Ελλάδα: Από τον Όμηρο στον Ιπποκράτη*. Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008:159
4. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΛΕΤΡΑ Ε. *Εισαγωγή στην Ιπποκρατική Ιατρική. Ειδικά θέματα*. Ιατρικές Εκδόσεις Σιώκης, Θεσσαλονίκη, 2002:34–40

5. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ. Νόμος. Στο: Φιλολογική ομάδα Κάκτου (Επιμ.) *Ιπποκράτης, Άπαντα*. Τόμος 1. Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα, 1993:46–49
 6. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ. Νόμος. Στο: Λυπουρλής Δ (Επιμ.) *Ιπποκράτης, ιατρική δεοντολογία, νοσολογία*. Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2001:80–85
 7. LIDDELL HG, SCOTT R. Επιτομή του μεγάλου λεξικού της ελληνικής γλώσσας. Εκδόσεις Πελεκάνος, Αθήνα, 2007
 8. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ. *Νόμος*, 1
 9. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ. *Περί αρχαίης ιητρικῆς*, 1
 10. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ. *Περί αρχαίης ιητρικῆς*, 9
 11. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ. *Περί τέχνης*, 8
 12. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ. *Νόμος*, 2
 13. MARROU HI. *Ιστορία της εκπαίδευσης στην αρχαιότητα: Ο ελληνικός κόσμος*. Τόμος Α. Εκδόσεις Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 2009:109–114, 173–179
 14. FLACELIERE R. *Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*. Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα, 2007:178
 15. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ. *Νόμος*, 4
 16. ROLLAK K. *Η Ιατρική στην αρχαιότητα: Ελλάδα, Ρώμη, Βυζάντιο: Η Ιατρική στη Βίβλο και το Ταλμούδ*. 2η έκδοση. Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα, 2007:150–152
 17. KRUG A. *Αρχαία Ιατρική: Επιστημονική και θρησκευτική Ιατρική στην αρχαιότητα*. 3η έκδοση. Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα, 2008:187
 18. LLOYD GER. *Αρχαία ελληνική επιστήμη: Από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη*. 2η έκδοση. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2008:58
 19. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ. *Νόμος*, 5
 20. ΜΟΥΝΤΟΚΑΛΑΚΗΣ ΘΔ. Αποσαφηνίζοντας τον όρο “evidence based medicine”. *Αρχ Ελλ Ιατρ* 2015, 32:650–660
- Corresponding author:*
- C. Kanakaris, 13 Aspasia Pitsilou street, 136 78 Acharnes, Attica, Greece
e-mail: xristosxrisoba@hotmail.com
-